

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

MEI
1950

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

23^e JAARGANG
N^o 5

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8, UTRECHT

DE PROVINCIALE UTRECHTSCHЕ MONUMENTEN- COMMISSIE (1905—1946).

De Staten der provincie Utrecht namen in hun vergadering van 8 Januari 1947 het besluit (te vinden in de notulen der 2e gewone zitting van 1946) om de „Provinciale Commissie van Toezicht op de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit een oogpunt van geschiedenis en kunst” op te heffen. Deze commissie met haar langen naam en daarom naar voorbeelden van elders veelal Provinciale Monumentencommissie genoemd was bij besluit dier Staten van 14 Juli 1905 ingesteld, met welk besluit, naar wij mogen aannemen, men toen dus in een behoefte meende te voorzien. Het opheffingsbesluit werd zonder hoofdelijke stemming genomen, terwijl het desbetreffende voorstel van Gedeputeerde Staten bij het afdeelingsonderzoek aan de Statenleden evenmin aanleiding tot bespreking gegeven heeft. „La mort sans phrase” dus, zoo letterlijk mogelijk! Was zij verdiend? Over het door Gedeputeerde Staten ter verdediging van hun voorstel aangevoerde argument straks nader.

De Utrechtsche Monumentencommissie (niet te verwarren met de nog bestaande stedelijke commissie, die eenzelfde taak in de gemeente Utrecht vervult en krachtens de Monumentenverordening van 1927 ingesteld werd) dankte haar ontstaan aan het initiatief van den bekenden Utrechtschen Rijks- en Gemeente-Archivaris Mr. S. Muller Fz., die ook hier pionierswerk heeft verricht. Naar aanleiding van een door de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, waarvan hij lid was, uitgesproken wensch richtte Muller zich op 24 December 1904 tot Gedeputeerde Staten met het verzoek, het daarheen te willen leiden, dat ook in deze provincie een Provinciale Monumentencommissie werd ingesteld. Dit verzoek vond een gunstig gehoor: een voorstel van deze strekking werd in de eerstvolgende Zomerzitting der Provinciale Staten behandeld en aangenomen. De taak der commissie zou zijn het houden van toezicht op de bewaring en

instandhouding van voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst. Zij zou bestaan uit drie leden, binnen de provincie woonachtig, en zij kreeg de beschikking over een crediet van f 200,— uit de provinciale kas. Uit deze som moesten worden bestreden de kosten van herstelling, noodig tot instandhouding van gedenkwaardigheden binnen de provincie Utrecht, alsmede reis- en verblijfkosten en bureaubehoeften. Voor de eerste maal werden als leden aangewezen Mgr. G. W. van Heukelum te Jutfaas, Mr. S. Muller Fz. te Utrecht en W. A. Croockewit W.A.z. te Amersfoort. Deze laatste heeft tot aan zijn overlijden in 1940 (18 Mei te Heiloo) het secretariaat vervuld. Met het voorzitterschap werd (hoe had het eigenlijk anders gekund?) Mr. Muller belast, omdat Mgr. v. Heukelum zich met het oog op zijn hoogen leeftijd — hij was in 1834 geboren en overleed in 1910 — voor die functie verontschuldigde. „Hoewel het bedrag (nl. van het subsidie) gering is”, schrijft Muller in zijn verslag van het Rijksarchief in Utrecht over 1905, „en kostbare en omvangrijke ondernemingen dus natuurlijk niet ter hand genomen kunnen worden, stel ik mij van deze zaak goede resultaten voor: reeds het feit, dat de Provinciale Staten zich dit belang hebben willen aantrekken, verdient bijzondere waardeering.” Hoe zou zijn reactie zijn geweest, indien hij van het opheffingsbesluit kennis had kunnen nemen?

De jaarverslagen der commissie werden als bijlage bij het jaarlijksch verslag van den toestand der provincie afgedrukt, totdat een wijziging der Provinciale wet dit afschafte en het in 1936 verschenen verslag over 1935 het laatste in de rij was. Nadien heeft de commissie het niet noodig geacht nog eenig verslag van haar werkzaamheden aan het provincaal bestuur uit te brengen. Hetgeen hier omtrent haar werkzaamheden wordt medegedeeld, is aan haar gedrukte verslagen ontleend. Onder de leiding van haar voortvarenden president trok de commissie vol ijver aan het werk en in dit geval betekent dat eigenlijk, dat Muller het practisch grootendeels alleen deed. De eerste jaarverslagen en enkele bijlagen daarbij afgedrukte brieven maken sterk den indruk door hem geschreven te zijn en wij kunnen bijna met zekerheid veronderstellen, dat hij in verschillende gevallen de initiatiefnemer is geweest. De commissie begon met in 1906 haar aandacht te schenken aan het 14e-eeuwsche grafmonument van Gijsbrecht heer van IJsselstein in de Nederl. Hervormde kerk aldaar en aan dat van Boudewijn van Sterkenburg, wijbisschop van bisschop Jan van Arkel, in de Nederl. Hervormde kerk te Westbroek. In beide gevallen stuitte haar ijver af op gebrek aan belangstelling bij de betrokken kerkvoogdijen. Meer succes had zij te Amerongen, waar het grafmonument der Van Reede's onder

medewerking van graaf Bentinck en van de Provinciale Staten kon worden hersteld. In 1907 was het mede aan de bemoeiingen der commissie te danken, dat de voorgenomen slooping van het St. Pieters- en Blocklandtsgasthuis te Amersfoort kon worden belet. In dit en het daarop volgende jaar werden o.a. kleine herstellingen in den Dom te Utrecht aangebracht aan de graftombe van bisschop Guy van Avesnes en het monument van bisschop George van Egmond.

De geheele gang van zaken stemde de commissie echter niet tot tevredenheid en in haar verslag over 1909, waarvan bekend is, dat het door Muller werd opgesteld, gaf zij zich rekenschap van hetgeen haar verder te doen stond. Zij had gemeend, dat in verschillende kerken tal van kleinere monumenten waren, die niet zoozeer behoefte hadden aan een kostbare restauratie, maar veel-
eer aan een liefderijke zorgende hand, geleid door eenige ervaring, die zich de moeite wilde geven hulp te brengen daar, waar dit noodig scheen. Het was niet zoo zeer geld als wel belangstelling en zorg, wat de monumenten noodig hadden. Dat nam niet weg, dat de commissie, mits beschikkende over een grooter crediet, meer had kunnen doen, maar, eerste teleurstelling, een verzoek om het subsidie tot f 500,— per jaar te verhoogen werd na een ongunstig advies van Gedeputeerde Staten in de winterzitting van 1908 met 30 tegen 10 stemmen afgewezen. Gedeputeerde Staten waren van oordeel, dat de taak der commissie slechts in het houden van toezicht bestond, en dat bij besteding van provinciale gelden voor restauraties elk bijzonder geval aan het oordeel der Staten onderworpen diende te worden, terwijl de commissie zelfs niet voor den loop van een haar toegestaan crediet een algemene machtiging op dit gebied behoorde te verkrijgen. Hoewel uit het afdeeliningsverslag en uit de stemming blijkt, dat 25% der Statenleden afwijzend stonden tegenover het inzicht hunner Gedeputeerden, vermocht de minderheid toch de meerderheid niet te overtuigen.

Hier kwam nog een tweede teleurstelling bij: de commissie kreeg van de verschillende Nederl. Hervormde kerkvoogdijen niet die medewerking, waarop zij gemeend had te mogen rekenen. In een (gefingeerde) toespraak tot kerkvoogden, die met het oog op de plaatsruimte hier niet kan worden overgenomen, roept Muller uit: „Niets vragen wij U dan de gelegenheid, om uitdrukking te geven aan de warme pieteit, die ons bezielt.” Daarin wilden de kerkvoogden volgens Muller niet treden. Zeker, zij wilden de commissie in haar liefde niet hinderen, maar al verzorgden zij de monumenten zelf niet, zij wensten de bemoeienis van anderen evenmin. Het recht om met die monumenten te handelen naar goeddunken, ja zelfs om ze te verwaarloozen of desnoods af te breken, wilden zij, zoo scheen het, handhaven. Daartegenover

betoogde Muller, dat zij zich zelf niet als eigenaars, maar als tijdelijke beheerders moesten beschouwen, en hij profeteerde: „De tijd zal komen, wanneer de beheerders onzer monumenten anders zullen optreden en het zullen betreuren, dat niet meer is goed te maken, wat thans verwaarloosd wordt en verzuimd.”

In 1909 is de commissie nog met haar werk voortgegaan. Het grafmonument te IJsselstein kon worden hersteld, doordat Mgr. v. Heukelum zich daarvoor een groote financiële opoffering getroostte, gelijk het verslag over 1911 vermeldt. Veel kon zij echter niet meer doen en haar voorzitter gaf den moed op. Bij besluit van 10 December 1909 verleenden Gedeputeerde Staten aan Mr. Muller eervol ontslag als lid der commissie. Een dankbetuiging kon er niet op overschieten; in het verslag wordt zij althans niet vermeld. Muller zelf heeft in zijn verslag als Rijksarchivaris over dezen voor hem ongetwijfeld verdrietigen afloop niet meer gesproken. Zijn plaats werd vervuld door de benoeming van den Utrechtschen hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis, prof. Dr. W. Vogelsang, waarna de commissie dezen tot haar voorzitter aanwees. Het jaar daarop overleed Mgr. v. Heukelum en in zijn plaats werd benoemd Dr. Andr. Jansen te Jutfaas, die in 1916 overleed.

Bij gebrek aan geld, doordat nog restauraties uit voorafgaande jaren waren te betalen, moest de commissie in 1910 haar belangstelling in hoofdzaak tot de Pieterskerk te Utrecht beperken, maar zij ontving daarbij van de Waalse gemeente alle medewerking. Het jaar daarna had zij haar aandacht opnieuw aan de kerk te IJsselstein te schenken, toen dit gebouw door het overslaan van den brand van een naburige fabriek geheel in vlammen opging. De grafmonumenten werden daardoor een ruïne. Verder verzorgde zij de restauratie van de poort van het Burgerweeshuis aan den Springweg te Utrecht en in 1912 bleef dit object ook nog aan de orde. Een poging om een huis te Rhenen uit sloopershanden te redden mislukte. Een in 1912 vruchteloos ondernomen poging om tot restauratie van het oxaal in de kerk aldaar te komen werd een jaar later met succes bekroond: de Kerkvoogdij gaf aan de commissie toestemming om hiertoe over te gaan. Deze restauratie moest evenwel in 1914 en 1915 bij gebrek aan middelen blijven rusten, tot zij in 1916 voltooid werd. Verder nam de commissie het initiatief tot het verzet tegen de door den Amersfoortschen gemeenteraad beraamden afbraak van de Kamperbinnenpoort aldaar, een zaak, die tot in hoogste instantie uitgevochten zou worden, en waarover ook in 1914 heel wat te doen is geweest. Het Raadsbesluit tot afbraak van dit monument werd in 1916 bij Koninklijk Besluit vernietigd. Het voornaamste, wat de commissie in 1916 bereikte, was het voorkomen van de afbraak van een huis met gevel uit 1619 aan de Langestraat te Amers-

foort, waarbij door het Rijk, de vereeniging Flehite en de commissie bijdragen in de restauratiekosten werden verleend. Tevens voerde zij onderhandelingen om het aan de Mariastraat te Utrecht liggende achterhuis van het huis Zoudenbalch, dat sterk verwaarloosd was gerestaureerd te krijgen. Deze besprekingen hadden geen succes.

Het door den dood aan de commissie ontvallen lid Mgr. Jansen werd in 1917 vervangen door den plebaan G. A. Starink. De financieele middelen, waarover de commissie beschikte, werden vrijwel geheel besteed aan de voltooiing der restauratie van het oxaal te Rhenen. Verder vermeldt het verslag, dat een voorstel van Mr. Muller om de restauratie der oude kapittelkamer van St. Pieter te Utrecht te subsidieeren niet uitgevoerd werd, daar voorlopig van dit plan werd afgezien.

In haar verdere bestaan heeft de commissie, of vermoedelijk veeleer haar te Amersfoort woonachtige secretaris, herhaaldelijk het oog op monumenten daar ter stede gericht, al betrok zij nu en dan ook andere gevallen in haar belangstelling. Nu en dan werd er een gevel hersteld, het dak der kapel van het St. Pietersgasthuis, de waterpoort Monnikendam. Te Overlangbroek bekostigde de commissie het herstel van een grafzerk, in 1922 wijdde zij haar aandacht aan de opgraving van een praehistorisch graf op de Soesterheide en in 1925 subsideerde zij het onderzoek naar een praehistorisch steenblok op de Lage Vuursche. De monumenten te Wijk bij Duurstede, een stad, die met Amersfoort aan Croockewit na aan het hart lag, hadden ook de belangstelling der commissie: in 1926 bekostigde zij enkele voorzieningen aan de ruïne van het kasteel Duurstede en in 1928 gaf zij f 100,— voor het behoud van den molen van Ruysdael benevens eenzelfde bedrag voor herstel van de groote zaal in den toren van bisschop David van Bourgondië bij het kasteel. Nog moeten worden vermeld het herstel van een gevel te Montfoort en van de deuren der Nederl. Hervormde kerk aldaar (1929), den toren van Ter Aa (1930-'33) en muurschilderingen in de portiek van het Weeshuis aan den Springweg te Utrecht (1930). In de jaren 1931 en 1932 wordt de Nederl. Hervormde kerk te Westbroek nog eens vermeld. Eerst bekostigde de commissie daar het herstel van twee wapenborden en later liet zij een hek plaatsen om de boven reeds vermelde graftombe van Boudewijn van Sterkenburg omdat de jeugd het beeld beschadigde en het zelfs over het ijs sleepte. Een paar malen komen illustraties bij het verslag voor, zoo aangaande opgravingen op de Soesterheide (1922) en van de overblijfselen der kelders van het voormalig keizerlijk paleis Lofen te Utrecht (1934).

Het subsidie was in 1920 op voorstel der commissie op f 500.— gebracht in verband met de algemene prijsstijging, maar in 1932

werd dit tot op de helft verminderd en het is verder op dat bedrag gebleven. In 1935 steunde de commissie de restauratie van het schilderij in de kerk te Wijk bij Duurstede, dat een ontwerp voor de voltooiing van den nooit afgebouwden toren bevat. Wat de samenstelling der commissie betreft, kan worden vermeld, dat plebaan Starink in 1927 overleed en door prof. Dr. R. Ligtenberg O. F. M. vervangen werd. Deze bedankte in 1933 en werd door den Heer M. van Notten te Driebergen opgevolgd. Bij gebreke van een jaarverslag valt over de werkzaamheden der Monumentencommissie verder niets mede te deelen. Slechts uit de in druk bij de Statennotulen opgenomen provinciale rekeningen kan worden genoteerd, dat haar in 1936 een bedrag van f 56,04 en in de jaren 1937 en 1939 telkens f 200.— werd uitbetaald, terwijl zij verder het te harer beschikking staande crediet ongebruikt liet.

In een brief van 26 November 1946 deelden Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten mede, dat in de Monumentencommissie al sedert eenige jaren 2 vacatures voorkwamen door overlijden (nl. van den Heer Croockewit en bedanken (waarschijnlijk van den Heer van Notten). Kort tevoren had het eenig overgebleven lid, tevens voorzitter, prof. Vogelsang, ontheffing van zijn lidmaatschap verzocht en verkregen. Gedeputeerde Staten meenden, dat de redenen, die destijds tot het instellen van deze commissie hadden geleid, thans niet meer of slechts in zeer verminderde mate aanwezig waren. Immers, zoo was hun redenering, naast de goedwerkende Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, van wier adviezen het Provinciaal bestuur zoo noodig te allen tijde kennis kon nemen, was er, naar hun in den loop der jaren gebleken was, voor de provinciale commissie geen voldoende reden van bestaan meer aanwezig. En zoo is dan aan de commissie geen nieuw leven meer ingeblazen, maar werd zij door Gedeputeerde Staten ter dood veroordeeld, een vonnis, aan welks ten uitvoer legging de Provinciale Staten zonder eenig bezwaar hun medewerking hebben verleend. Hadden de colleges hierin gelijk?

Noch uit de in 1905 gewisselde en bij de Staten-notulen afgedrukte stukken, noch uit de door de commissie in den loop der jaren ingezonden verslagen blijkt, dat haar voornaamste taak bestond in het geven van adviezen aan het Provinciaal bestuur met betrekking tot onderwerpen van Monumentenzorg. Reeds de naam, dien men haar in den aanvang gegeven heeft, duidt aan, dat haar taak eerder de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit een oogpunt van geschiedenis en kunst ten doel had. Dienovereenkomstig heeft de commissie zich door het verleenen van kleine subsidies op de restauratie van kleine objecten toegelegd. Zij handelde daarmede op gelijke wijze als

de nog bestaande Geldersche Monumentencommissie, die eveneens door het verleenen van steun voor het herstel van kleinere objecten het voortbestaan daarvan wist te verzekeren. Een dergelijke handelwijze strookt ook met de inzichten van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dat met veel grootere bedragen pleegt te werken. Om die reden ziet dit bureau niet ongaarne, dat een plaatselijke instantie zich het lot van dergelijke weinig omvangrijke herstellingen aantrekt, omdat het dientengevolge van een tot die kleine bedragen niet in verhouding staanden administratieven rompslomp bevrijd blijft.

Deze werkzaamheid nu van de Monumentencommissie wordt in de argumenteering van Gedeputeerde Staten uit 1946 geheel over het hoofd gezien. Het is waar, met een crediet f 250.— kon men zelfs vóór den laatsten oorlog niet veel doen. Dit bedrag zou dus verhoogd dienen te worden en zeker wel f 500, —mogen bedragen. Ook kan van een commissie van drie leden, die hun taak naast hun gewone werkzaamheden moeten verrichten, niet worden verwacht, dat zij de geheele provincie door geregeld alle monumenten gaan inspecteeren om te zien, of ergens voor een betrekkelijk gering bedrag een restauratie zou moeten plaats vinden. Dit bezwaar heeft men in Gelderland ondervangen door de provincie in een aantal districten te verdeelen en voor elk district een berichtgever aan te wijzen. Deze berichtgevers, die, naar de ervaring heeft geleerd, soms meer, soms minder actief zijn, maar dan toch over een zeker enthousiasme beschikken, behooren de commissie ervan in kennis te stellen, waar en wanneer haar hulp wordt vereischt. Veel hangt ook af van de activiteit van den secretaris der commissie, maar deze eisch is er een, die niet alleen voor haar behoeft te worden gesteld.

Behalve Gelderland hebben ook de provincies Groningen en Zeeland nog een commissie als deze. Wel draagt zij daar nog den ouden, in Gelderland vroeger eveneens gebruikten naam van Archaeologische commissie, maar de taak dezer lichamen is ruimer dan haar naam zou doen vermoeden. Ook in de provincie Utrecht zou de Monumentencommissie, mits tot nieuw leven gewekt, op haar terrein nog nuttig werk hebben kunnen verrichten. Thans is er geen enkele instantie, die voor de bovengenoemde kleinere belangen kan opkomen, en dit is een feit, dat wij bepaald moeten betreuren.

vdV.

„DE NIEUWPOORT” TE IJSSELSTEIN.

Ten Z.O. van het oude stadje IJsselstein ligt een stuk land, bekend onder de naam van „de Nieuwpoort”. Het strekt zich in de lengte uit langs de gehele Z.O. stadsgracht en heeft ongeveer dezelfde breedte als het oude stadje. Tezamen vormen stadje en „Nieuwpoort” ongeveer een vierkant, dat door de Z.O. stadsgracht in twee gelijke helften verdeeld wordt.

Dat „de Nieuwpoort” vroeger een gedeelte der stad heeft uitgemaakt is wel zeker. Nog onlangs werd in het Z.O. gedeelte van dit terrein het fundament van een oude stadsmuur opgegraven.

In het jaarboekje van „Oud-Utrecht” van 1938 wijdde de Heer W. Stooker een zeer interessant artikel aan het Cisterciënserklooster „Onze Lieve Vrouweberg”, dat destijds op een gedeelte van „de Nieuwpoort” stond.

„In IJsselstein heeft men in het terrein „de Nieuwpoort” een „bezit, dat vergeleken kan worden met een gesloten boek, dat na „1842 niet meer is geopend¹⁾ en waarin zeer veel van de geschiedenis van IJsselstein besloten ligt. Zij die dit boek openen, moeten „beseffen, dat het omslaan van elke bladzijde maar éénmaal mogelijk „is”, aldus de Heer Stooker.

Inderdaad, een grondig onderzoek van „de Nieuwpoort” zou ons veel kunnen leren, waaromtrent wij tot heden nog in het duister tasten!

Na de beruchte verwoesting van IJsselstein in 1418 — oorzaak van grote wroeging voor Jacoba van Beieren — is de stad weliswaar gedeeltelijk herbouwd, doch zij moest weerloos blijven, zonder muren en wallen en met een dam in de stadsgracht. Toen omstreeks 1466 een aanval der Geldersen verwacht werd, hebben „die van IJsselstein” hun stadje weer voorzien van bolwerken en de dam in de stadsgracht opgeruimd. „Die van Utrecht” dwongen hen echter de verdedigingswerken weer te slopen en de dam in de gracht werd weer aangebracht. Even later kwamen de Geldersen „over den damme binnen der stede ende hebben die te gronde verbrant ende gedestruuert, die luyde gevangen en hoir goede genomen, die kercke berooft, mannen en vrouwen doot geslagen”.

Hoe was de plattegrond van de stad vóór 1418? Welk gedeelte werd na 1418 herbouwd? Waar lag de beruchte dam in de stadsgracht? Zie hier enkele vragen, waarop wij wellicht antwoord kunnen krijgen, indien het gesloten boek wordt opengeslagen.

Het uitbreidingsplan der gemeente IJsselstein bestemt „de Nieuwpoort” voor woningbouw. Reeds is een gedeelte gedurende de laatste jaren bebouwd en een modern stads gedeelte vormt zich op deze historische bodem. De grote woningnood eist, dat een verdere bebouwing zich zo snel mogelijk voltrekt.

Laat ons hopen, dat voldoende gelegenheid gevonden moge worden voor een degelijk bodemonderzoek, vóórdat de nieuwe bebouwing dit — misschien voor altijd — onmogelijk zal maken!

ABBINK SPAINK,
Burgemeester van IJsselstein.

¹⁾ Bij de verwoesting van 1418 werden de kerken en het klooster gespaard. Na een beleg in 1482 braken de IJsselsteiners zelf het klooster af, omdat het, buiten de verdedigingswerken gelegen, een bedreiging voor de stad vormde. Het werd midden in het tegenwoordige stadje herbouwd.